

References

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-6096 of October 27, 2020 "On measures to accelerate the reform of state-owned enterprises and privatization of state assets" (2020)
2. Ang, J. S. and D. K. Ding. "Government Ownership and the Performance of Government-linked Companies: the Case of Singapore." *Journal of Multinational Financial Management* 16(1): 64–88 (2006)
3. Boardman, A. "Ownership and Performance in Competitive Environments: A Comparison of the Performance of Private, Mixed, and State-owned Enterprises." *Journal of Law and Economics* 32(1): 1–33. (1989)
4. Chong, A. and F. Lopez-de-Silanes. 2003. "The Truth about Privatization in Latin America." Washington, DC: Inter-American Development Bank. (2003)
5. Fan, J., T. J. Wong and T. Zhang. 2012. "Institutions and Organizational Structure: The Case of Stateowned Corporate Pyramids." *The Journal of Law, Economics, and Organization* 29(6): 1217–52. (2012)
6. Forfas. "The Role of State-owned Enterprises: Providing Infrastructure and Supporting Economic Recovery." Ireland. (2010)
7. Goldeng, E., L. A. Grunfeld and G. Benito. "The Performance Differential between Private and State Owned Enterprises: The Role of Ownership, Management and Market Structure." *Journal of Management Studies* 45(7):1244–73. (2008)
8. Gomez Ibanez, J. "Alternatives to Privatization Revisited: The Options for Infrastructure." Washington, DC: World Bank. (2006)
9. Guberna. 2014. *The Belgian State as a Shareholder. Instituut Voor Bestuurders.* (2014)
10. Jensen, M. and W. Meckling. "Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure." *Journal of Financial Economics* 3: 305–60. (1976)
11. Luke, B. "Examining Accountability Dimensions in State-owned Enterprises." *Financial Accountability & Management* 26(2): 134–162. (2010)
12. Millward, R. *Private and Public Enterprise in Europe. Energy, Telecommunications and Transport, 1830–1990.* Cambridge: Cambridge University Press. (2005)
13. Muir, R. "Improving State Enterprise Performance." Washington, DC: World Bank. (1995)
14. OECD (Organisation for Economic Co-operation and Economic Development). "OECD Foreign Bribery Report. An Analysis of the Crime of Bribery of Foreign Public Officials." Paris: OECD Publishing. (2014)
15. OECD (Organisation for Economic Co-operation and Economic Development). *Corporate Governance of Stateowned Enterprises: A survey of OECD countries.* Paris: OECD Publishing. (2005b)
16. OECD (Organisation for Economic Co-operation and Economic Development). *OECD Guidelines on Corporate Governance of Stateowned Enterprises.* Paris: OECD Publishing. (2015)
17. Penfold, M., A. Oneto, and G. Rodriguez Guzman. *La transparencia del gobierno corporativo en las empresas de propiedad del Estado en América Latina. Serie Politicas Publicas y Transformacion Productiva, 20.* Caracas: CAF. (2015)
18. Qian, Y. and J. Wu. "China's Transition to a Market Economy: How far Across the River." In: Hope, Yang and Li, *How Far Across the River: Chinese Policy Reform at the Millennium.* Stanford University Press. (2003)
19. Sam, C-Y. "Partial Privatisation and the Role of State Owned Holding Companies in China." *Journal of Management and Governance* 17(3): 767–89. (2013)
20. Shirley, M. and P. Walsh. "Public versus Private Ownership: The Current State of the Debate." Washington, DC: World Bank. (2000)
21. Singh, K. and H. A. Siah. "The Strategies and Success of Government-linked Corporations in Singapore." Research Paper, Series 98–06. Singapore: Faculty of Business Administration, National University of Singapore. (1998)
22. Tirole, J. "Corporate Governance." *Econometrics* 69(1): 1–35. Fan, J., T.
23. J. Wong and T. Zhang. "Institutions and Organizational Structure: The Case of Stateowned Corporate Pyramids." *The Journal of Law, Economics, and Organization* 29(6): 1217–52. (2001)
24. Toninelli, P. (Ed.). *The Rise and Fall of State-owned Enterprise in the Western World.* Cambridge: Cambridge University Press. (2008)
25. Trebat, T. J. *Brazil's State-owned Enterprises: A Case Study of the State as Entrepreneur.* Cambridge: Cambridge University Press. (1983)
26. Vagliasindi, M. "Governance Arrangements for State-owned Enterprises." Policy Research Working Paper, 4542. Washington, DC: World Bank. (2008)
27. Verges-Jaime, J. "Eficiencia comparativa empresa publica vs. empresa privada: la evidencia empirica." Barcelona, Spain: Universitat Autonoma de Barcelona. (2014)
28. Witker, J. "El holding como instrumento de control y coordinacion de las empresas publicas: su eventual aplicabilidad a la realidad juridica economica de Mexico." Available at: <http://biblio.juridicas.unam.mx/revista/pdf/DerechoComparado/34/art/art5.pdf>. (1979)

KORXONA XARAJATLARI VA ULARNI OPTIMALLAŠTIRISH

https://doi.org/10.55439/ECED/vol23_iss2/a56

Набижанов Бахромжон Валижонович -
ТДИУ мустақил тадқиқотчиси

Аннотация. Мақолада харажатларни оптималлаштириш моделлари ва усуллари (классик ва замонавий), шунингдек, ёндашувлар батафсил кўриб чиқилган. Биламизки, ҳар қандай тадбиркорлик фаолияти фойда олиш, капитални кўпайтиришга қаратилган. Аммо қўшимча қийматга эга бўлиш учун, биринчи навбатда, бирор нарсага сармоя киритишингиз керак ва айнан шу инвестициялар тадбиркорлик фаолиятининг қутилаётган самарадорлигини чеклайди. Ва бугунги кунда кучли рақобат шароитида ўз бизнесини энг самарали олиб боришга қодир бўлган корхоналар омон қолади ва ривожланади. Бизнес юритиш самарадорлигининг асосий мезонларидан бири олинган фойдадир. Харажатларни пасайтириш фойдани оптималлаштириш, маҳсулот нархини пасайтириш ва натижада корхонанинг рақобатбардошлиги ва молиявий барқарорлигини оширишининг энг муҳим захирасидир. Шунинг учун харажатларни бошқариш жуда муҳимдир. Бундан ташқари харажатларни бошқариш тизимини такомиллаштириш, харажатларни бошқаришининг устувор йўналишларини танлашни асослаш, харажатларни камайтириш чора-тадбирлари ва уларни амалга ошириш муаммоларини аниқлаш жараёнлари баён этилган.

Калит сўзлар: замонавий молиявий менежмент, харажат таркиби, харажатлар турлари, захира, бизнес, рақобат, инвестиция.

ЗАТРАТЫ ПРЕДПРИЯТИЯ И ИХ ОПТИМИЗАЦИЯ

*Набижанов Бахромжон Валижонович -
Независимый соискатель ТГЭУ*

Аннотация. В статье рассматриваются экономические модели и методы (классические и современные), а также подходы. Мы знаем, что любая бизнес-деятельность направлена на получение прибыли, приумножение капитала. Но чтобы повысить ценность, вы должны сначала инвестировать во что-то, и именно эти инвестиции ограничивают потенциальную эффективность бизнеса. А в сегодняшней высококонкурентной среде предприятия, способные вести свой бизнес наиболее эффективно, будут выживать и процветать. Одним из главных критериев эффективности бизнеса является получаемая прибыль. Снижение затрат – самый важный ресурс для оптимизации прибыли, снижения затрат на продукцию и, как следствие, повышения конкурентоспособности и финансовой устойчивости предприятия. Вот почему так важно управление затратами. Кроме того, описаны процедуры совершенствования системы управления затратами, обоснование выбора приоритетных направлений управления затратами, меры по снижению затрат и выявление проблем в их реализации.

Ключевые слова: современный финансовый менеджмент, структура затрат, виды расходов, резервы, бизнес, конкуренция, инвестиции.

COMPANY COSTS AND THEIR OPTIMIZATION

*Nabijanov Bakhromjon Valijonovich -
Independent researcher of TSUE*

Abstract. The article discusses cost-effective models and methods (classical and modern), as well as approaches. We know that any business activity is aimed at making a profit, increasing capital. But to add value, you must first invest in something, and it is these investments that limit the potential efficiency of a business. And in today's highly competitive environment, businesses that are able to run their business most efficiently will survive and thrive. One of the main criteria of business efficiency is the profit received. Cost reduction is the most important resource to optimize profits, reduce product costs and consequently increase the competitiveness and financial stability of the enterprise. This is why cost management is so important. In addition are described the procedures for improving the cost management system, justifying the choice of cost management priorities, cost reduction measures and identifying problems in their implementation.

Key words: modern financial management, cost structure, types of expenses, reserves, business, competition, investment.

Кириш. Бугунги шароитда фаолият юри-таётган ҳар қандай корхонанинг замирида унинг фойдасини таъминловчи мақсад ва вазифаларга эришиш ётади. Бироқ ушбу фаолият жараёнини чекловчи омиллар – корхона харажатлари пайдо бўлмасдан амалга ошириш мумкин эмас, улар бир вақтнинг ўзида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига, шунингдек, уларни сотишга таъсир қилади. Компаниялар раҳбарияти харажатларни қисқартиришни инқироз даврида омон қолишнинг асосий рецептларидан бири деб билади. Шу сабабли иқтисодга интилиб, ҳатто бутун харажатлар моддалари ҳам беғараз қисқартирила бошланди. Албатта, бундай вазиятларда қарорлар жуда тез, амалий, бир зумда қабул қилиниши керак. Харажатлар ва харажатлар бўйича қарорлар менежмент қабул қилиши керак бўлган энг осон қарорлардир, чунки улар компаниянинг аслида эгалик қиладиган нарса-си, пул билан боғлиқ, масалан, стратегик, маркетинг, инновацион қарорлар қабул қилишдан фарқли ўлароқ, бу ноаниқлик ортди, янада мураккаблашди.

Ишлаб чиқариш жараёни корхона маблағлари айланишининг энг муҳим босқичидир. Ушбу жараён давомида корхона моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларни сарфлаб, ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини шакллантиради,

бу эса пировард натижада корхонанинг молиявий натижасига – унинг ялпи фойда ёки зарари-га сезиларли таъсир кўрсатади. Ишлаб чиқариш таннархини бошқаришни тўғри ташкил этиш, бир томондан, корхонада моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш ус-тидан самарали назоратни таъминласа, иккинчи томондан, корхонага солиқ хизмати билан муносабатларда зиддиятли вазиятлардан қоч-чиш имконини беради.

Сўнгги йилларда хомашё ва материаллар, энергия манбалари нархининг ошиши, марке-тинг фаолияти ва шу кабилар билан боғлиқ бўл-ган омиллар орқали корхоналар харажатларининг ўсиши тенденцияси кузатилмоқда. Шу са-бабли соҳанинг ўзига хос хусусиятлари ва мав-жуд тажрибани ҳисобга олган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш учун харажатларни бошқариш комплексини такомиллаштириш та-лаб этилади, бу эса пировардида корхоналарга кучли рақобат муҳитида самарали фаолият юритиш имконини беради, хусусан: фойдани максималлаштириш, харажатларни минимал-лаштириш бу фаолиятнинг юқори рентабелли-гини таъминлайди. Замонавий молиявий ме-нежментда корхоналар хўжалик фаолияти меҳ-натга ҳақ тўлаш, фойдаланиладиган материал-лар ва бошқа эҳтиёжлар учун пул харажатлари

талаб қилади [1]. Бу харажатлар миқдори, уларнинг таркиби бажарилаётган ишларни ташкил қилиш даражаси, уларнинг хусусиятлари ва ўзига хосликларини акс эттиради.

Тадқиқотнинг назарий асослари. Деярли ҳар бир корхона олдида ўз акциядорлари ва эгалари учун максимал фойда олиш вазифаси турибди. Буни ҳал қилишнинг икки йўли мавжуд: сотиш ҳажмини ошириш ёки харажатларни камайтириш. Бозордаги шиддатли рақобат ва чекланган талабни ҳисобга олган ҳолда, иккинчи вариант афзалроқ кўринади.

Ҳар қандай оптималлаштиришнинг мақсади нафақат харажатларни камайтириш, балки ташкилот самарадорлигини оширишдир. Харажатлар назарияси инглиз олими Д.Рикардо томонидан 1817 йилда “Сиёсий иқтисод ва солиққа тортиш тамойиллари” асарида ишлаб чиқилган бўлиб, у “маҳсулотнинг ҳақиқий қиймати ишлаб чиқариш харажатларига тенг” деган ғояга асосланади. И.В.Руденко ва А.А.Бойцовалар таъкидлашича, “харажатлар истеъмол қилинадиган ресурслар ҳажми ва турини қиймат жиҳатидан тавсифловчи иқтисодий категориядир” [2].

Г.Л.Багиев харажатларни бошқаришни мақсадли, кўп босқичли тизим сифатида тушунади, бунда бошқарув объекти ташкилотнинг харажатлари, харажатларни бошқаришнинг предмети эса назорат тизими ҳисобланади. В.В.Ковалев харажатларга “пул кўринишида ифодаланган, ушбу давр учун молиявий натижани ҳисоблашда ҳисобот даврига тегишли ресурсларнинг харажатлари” деб таъриф берган.

Кўпгина муаллифлар корхонада харажатларни бошқаришнинг турли тамойилларини

аниқлайдилар. Уларни таҳлил қилиб, асосий тамойилларни ажратиб кўрсатишимиз мумкин:

- харажатларни бошқариш даражаларида ягона методологиядан фойдаланиш;
- таннархни бошқариш маҳсулотнинг ҳаётий даврининг барча босқичларида амалга оширилиши керак;
- харажатларни минималлаштириш ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки хизматлар сифатининг ёмонлашишига олиб келмаслиги керак;
- кераксиз харажатларнинг шаклланишига йўл қўймаслик учун доимий ҳисоб ва таҳлилларни олиб бориш;
- харажатларни бошқаришнинг ахборот таъминотини такомиллаштириш;
- корхона ишлаб чиқариш бўлинмаларининг харажатларни оптималлаштиришга қизиқишини кучайтириш.

Харажат самарадорлигининг учта асосий модели мавжуд: “соф” таннархни пасайтириш – самарасиз харажатлардан қутулиш ҳисобига харажатларни камайтириш; харажатларнинг “интенсивлашуви” – харажатлар бироз ошади, лекин шу билан бирга, даромадлар ҳам сезиларли даражада ошади. Қоида тариқасида, бу янги асбоб-ускуналар, асбоб-ускуналар унумдорлигини оширадиган технологиялар ва натижада даромадни жорий этиш билан содир бўлади. Ривожланаётган бозорларда ривожланаётган компаниялар учун самарадорликни ошириш, харажатларни “белгилаш” – даромаднинг ошиши билан харажатлар ошмаса, қоидага кўра, бу маҳсулот нархи ошиши ёки ишлаб чиқариш харажатларининг эквивалент ортиши ва самарасизлари камайишини ифодалайди.

1-жадвал

Харажат самарадорлигининг учта асосий модели таҳлили

Т/р	Харажатларнинг самарадорлиги модели	Афзалликлар	Камчиликлар	Хулоса
1.	“Соф” таннархни пасайтириш	Ноишлаб чиқариш харажатларидан қутулиш ҳисобига реал таннархни пасайтириш; рентабелликни ошириш.	Компаниянинг жиддий харажатларини таҳлил қилиш керак; ходимларнинг норозилиги хавфи; ҳақиқатан ҳам зарур харажатларни бартараф этиш орқали меҳнат унумдорлигини пасайтириш хавфи	Компаниянинг “йириклиги” ҳолатида самарали
2.	Харажатларнинг “интенсивлашуви”	Янги технологияларни жорий этиш ва ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ҳисобига даромадларни ошириш; ходимларнинг кўпчилиги томонидан қўллаб-қувватлаш (ваколатли мотивация бўлса); рентабелликни ошириш	Бу фақат янги бозорлар ва истеъмолчилар мавжуд бўлганда мумкин; инвестициялар ва уларни асослаш талаб этилади.	Ривожланаётган бозорларда ривожланаётган компаниялар учун самарали
3.	Харажатларни “белгилаш”	Рухсат этилган харажатларда рентабелликни ошириш; харажатларни камайтириш билан бирга ишлаб чиқариш ҳажмини оширишдир	Нархларни ошириш ҳар доим ҳам мумкин эмас; ишлаб чиқариш ҳажми ошган тақдирда, харажатларнинг ошишига йўл қўймаслик мумкин эмас	“Кучли” компаниялар учун самарали, яъни тежамкор ишлаб чиқаришдан фойдаланиш

Манба: Муаллиф томонидан шакллантирилган.

Ишлаб чиқариш моддий харажатлари қаторига корхонада ишлаб чиқариш жараёнида сарфланган материалларга бевосита ва билвосита харажатлар киритилади [8]. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳақидаги қоидаларга мувофиқ, ишлаб чиқариш харажатлари қаторига қуйидагилар киритилади: четдан харид қилинадиган, маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган материаллар; сотиб олиннадиган бутловчи қисмлар; асбоб-ускуналарни таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар; четдан харид қилинадиган ёқилғи, технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш ва хўжалик эҳтиёжларига сарфланадиган барча турдаги энергия; асбоб-ускуналар, инвентарь, жиҳозлар, махсус кийимлар эскириши; бегона юридик ва жисмоний шахслар томонидан бажариладиган ишлаб чиқариш характеридаги иш ва хизматлар [1], [9].

Ишлаб чиқариш йўналишидаги бошқа харажатлар қаторига харажатлар элементлари бўйича ажратиб кўрсатиладиган қуйидаги комплексли моддалар киради:

- ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш бўйича харажатлар;
- ишлаб чиқаришни материаллар, ёқилғи, энергия, асбоб-ускуналар, бошқа меҳнат қуроллари ва воситалар билан таъминлаш бўйича харажатлар;
- ишлаб чиқариш асосий воситаларини ишга яроқли ҳолатда ушлаб туриш (техник таъмирлаш ва уларга қараш), асосий воситаларни таъмирлаш ишларининг барча турлари бўйича харажатлар.

Тадқиқотнинг методологик асослари.

Методологик усули сифатида назарий, тизимли таркибий, функционал ва қиёсий таҳлиллар қўлланилган. Шу билан бирга, услубий воситалар ҳамда ахборотни қайта ишлаш, таҳлил қи-

лиш усулларида фойдаланилган. Шунингдек, хорижий амалиётда харажатларни оптималлаштириш учун фойдаланиладиган бир қанча усуллар асос сифатида олинган: харажат омилларидан фойдаланиш усули; Парето қонунини қўллаш; харажатларни солиштириш, диаграмма тузиш, таққослаш; ABC усули (Activity Based Costing – фаолиятга асосланган харажатларни ҳисоблаш); мақсадли харажатлар; кайзен харажати.

Тадқиқот таҳлили. Тадқиқот сифатида “Темирйўл” компаниясининг асосий фаолияти олинган бўлиб, унинг харажатлари миқдори ва таркибига таъсир этувчи сотилаётган маҳсулотлар кенг доираси билан тавсифланади. Уларнинг маҳсулот бирлигига пасайиши, илмий асосланган режалаштириш, ҳисоб, таҳлил ва харажатларни бошқариш асосида моддий ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш темир йўл компанияси фаолияти самарадорлигини оширишнинг асосий шартларидан ҳисобланади [3], [4]. Бухгалтерия ҳисоби счётларида корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнида вужудга келадиган барча харажатлар ҳақида тўлиқ ва аниқ ахборотлар шакллантириш мақсадида унинг фаолияти рентабеллиги ва бозордаги рақобатбардошлигини аниқлаш [5], солиққа тортиш базасини тўғри белгилаш учун маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳақидаги қоидаларга мувофиқ харажатлар қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

- маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар;
- ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ давр харажатлари таркибидан ўрин оладиган харажатлар;
- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- фавқулодда харажатлар.

2-жадвал

Ўзбекистон темир йўл корхонаси харажатлари таркиби

Т/р	Харажатлар	2019 йил якунига нисбатан %	2020 йил якунига нисбатан %
1.	Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи	76,8	65,4
2.	Давр харажатлари	20,2	21,2
3.	Молиявий фаолият бўйича харажатлар	3,0	13,4
4.	Асосий ва молиявий фаолият бўйича жами харажатлар	100	100

Манба: “Ўзбекистон темир йўл корхонаси” ҳисоботлари асосида тайёрланди.

Бундай гуруҳлаш темир йўл транспорти харажатларини уларни қоплаш манбаларига қараб тақсимлашни таъминлайди, ишлаб чиқариш харажатларини бошқа харажатлардан ажратиш ва корхонанинг ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигини тўғри баҳолашга имкон беради.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳақидаги қоидаларга муво-

фиқ, ишлаб чиқариш харажатлари қаторига бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар: бевосита ва билвосита моддий харажатлар, жумладан, ишлаб чиқариш характеридаги юклама харажатлар киради.

Бевосита харажатлар деб, тўлалигича у ёки бу маҳсулот турига киритиладиган, белгиланган маҳсулот ишлаб чиқариш ёки белгиланган турдаги ишларни бажариш билан боғлиқ

харажатларга айтиш қабул қилинган. Масалан, юк билан боғлиқ ва тижорат ишлари харажатлари, маневр ишлари, поездларни юк ва саралаш станцияларига қабул қилиш ва жўнатиш бўйича харажатлар тўлалигича юк ташувлари харажатларига киритилади.

Билвосита харажатлар деб, бир неча хил маҳсулот турлари билан боғлиқ харажатларга айтилади[6]. Бундай харажатлар ташувлар таннархини белгилашда, маҳсулот турлари ўртасида тўғридан-тўғри йўл билан эмас, балки қўшимча ҳисоб-китоблар натижасида тақсимланади. Масалан, хўжалик йўллари, сигнализация, алоқа ва ҳисоблаш техникаси харажатларининг бир қисми, электрификация ва энергия таъминоти хўжалиги харажатларининг барчаси ҳам юк ташувлари билан, ҳам йўловчи ташувлари

билан боғлиқ [7]. Ташувлар таннархини белгилашда бундай харажатлар ташув турлари бўйича мос келувчи ўлчовларга пропорционал равишда тақсимланади.

Тадқиқот натижаси ва муҳокамаси. Заурurat туғилган ҳолларда темир йўл транспорти хўжалик субъектлари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг рухсати билан капитал таъмирлаш ишлари ўтказиш учун маблағлар захирасини яратиши мумкин. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳақидаги қоидаларда бу захираларга ажратмалар “ишлаб чиқариш йўналишидаги бошқа харажатлар” элементи таркибида акс эттирилади ва асосий воситалар ҳар бир объектини капитал таъмирлаш даврийлиги ва кутилаётган харажатлар қийматидан келиб чиқиб белгиланади.

3-жадвал

Ўзбекистон темир йўллари корхонаси асосий фаолияти харажатлар таркиби [15]

№	Харажатлар элементлари	Яқунга нисбатан %да	
		2019 й.	2020 й.
1.	Моддий харажатлар	40,9	38,9
	Жумладан:		
2.	Материаллар	21,8	18,7
3.	Ёқилғи	15,4	17,0
4.	Электр энергияси	3,7	3,2
5.	Меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари	24,1	23,6
6.	Ижтимоий суғурталашга ажратмалар	7,6	8,9
7.	Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси (эскириши)	3,7	5,5
	Бошқалар:	23,7	23,1
8.	Жумладан, жамғариладиган таъмирлаш захирасига ажратмалар	13,5	12,8

Харажатларнинг бу гуруҳига амалдаги қонунчиликка мувофиқ бепул бериладиган махсус кийим-кечак ва махсус овқатланиш қиймати, тиббиёт муассасаларига ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларни тиббий кўриқдан ўтказиш харажатлари, ишлаб чиқариш ходимларини хизмат сафарига жўнатиш харажатлари, брак туфайли йўқотишлар, ички ишлаб чиқариш сабаблари туфайли ишсиз бекор туриб қолишдан йўқотишлар киради [16].

Давр харажатлари деганда, ишлаб чиқариш харажатлари билан бевосита боғлиқ бўлмаган харажатлар тушунилади. Улар қаторига хўжалик субъектларини бошқариш бўйича харажатлар, маҳсулотни сотиш харажатлари, ижтимоий йўналишдаги бошқа харажатлар киради [10]. Маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича корхона фаолияти билан боғлиқ бўлмаган бошқа харажатлар операцион харажатлар деб ҳам аталади. Темир йўл транспорти корхоналарида улар ташув ҳажми билан боғлиқ эмас, лекин хўжалик фаолиятини амалга ошириш даври, вақт билан боғлиқ ҳисобланади [11], [12], [6]. Бу харажатлар жамланади ва улар вужудга келган ҳисобот даврида фойда ҳисобига сафдан чиқарилади.

Харажатлар таркиби ҳақидаги қоидаларда давр харажатлари қуйидаги уч гуруҳга ажратилади:

Сотув харажатлари, маъмурий харажатлар, бошқа операцион харажатлар.

Ўзбекистон темир йўллари сотув харажатлари қуйидагиларни ўз ичига олади: сотув бозорининг ўрганиш харажатлари, сотиш бўйича бошқа харажатлар.

Маъмурий харажатлар бошқарув ходимларини ижтимоий суғурталашга ажратмалар ва меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари; енгил автотранспорт ва микроавтобусларни ёллаш ва фойдаланиш харажатлари; корхоналарни ташкил қилиш ва бошқариш: бошқарув техник воситаларига қараш ва хизмат кўрсатиш харажатлари, алоқа узелларига ижара ва хизматлар кўрсатиш учун тўловлар; халқаро телефон сўзлашувлари учун тўловлар, маъмурий-бошқарув эҳтиёжлари учун бино ва иншоотларни ижарага олиш харажатлари [5], маъмурий йўналишдаги асосий воситаларга қараш, таъмирлаш ва эскириши билан боғлиқ харажатлар ташкил қилади.

Давр харажатлари темир йўл компанияси корхоналари фаолиятининг ҳар хил турлари билан боғлиқ. Ҳар бир фаолият тури бўйича

барча харажатларни аниқлашда тақсимлаш талаб қилинади. Бунинг учун давр харажатларини фаолият турлари бўйича қуйидагича тақсимлаш тартиби белгиланди:

а) маъмурий-бошқарув ходимлари (МБХ) меҳнатига ҳақ тўлаш бўйича маъмурий харажатлар фаолият турлари бўйича МБХ меҳнатга ҳақ тўлаш фондларига пропорционал равишда тақсимланади. Хўжалик субъектининг штатлар рўйхатида МБХ фаолияти тури кўрсатилиши шарт;

б) қолган маъмурий харажатлар фаолият турлари бўйича илгари ҳисоблаб чиқилган меҳнатга ҳақ тўлаш фондларига пропорционал равишда тақсимланади.

Қолган операцион харажатлар қуйидагиларни ўз ичига олади: темир йўл транспортининг ходимлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, маслаҳат ва ахборот хизматлари харажатлари; аудиторлик хизматларига тўловлар; бир марта бериладиган мукофотлар, белгили муддат хизмат қилгани учун тўловлар, ходимларга тўланадиган моддий ёрдам, шубҳали қарзлар бўйича захираларга ажратмалар, мулкни сотишдан етказиладиган зарарлар, соғлиқни сақлаш объектлари ва соғломлаштириш лагерлари, маданият

ва спорт объектлари харажатлари; бюджетга мажбурий тўловлар: мулк солиғи, экология солиғи; айбдорлар аниқланмаган ўғриликлардан етказилган зарар, турли жарималар ва бошқа харажатлар киради. Темир йўл компанияси корхоналарининг бошқа операцион харажатлари, худди бошқа давр харажатлари каби, корхона хўжалик фаолиятининг ҳар хил турларига киритилади ва шу сабабли фаолият турлари бўйича тақсимланиши лозим бўлади. Маҳсулот (иш, хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ҳақидаги ва темир йўл компанияси молиявий натижаларини шакллантириш тартиби ҳақидаги қоидаларни қўллаш бўйича йўриқномада фаолият турлари бўйича бошқа операцион харажатларни тақсимлашнинг қуйидаги тартиби белгилаб берилган:

а) ижтимоий соҳа харажатлари (уй-жой-коммунал хўжалиги, соғлиқни сақлаш, клублар, таълим муассасалари, соғломлаштириш муассасалари ва бошқа фаолият турлари бўйича меҳнатга ҳақ тўлаш фондларига пропорционал равишда;

б) қолган харажатлар фаолият турлари бўйича ишлаб чиқариш харажатлари миқдорига пропорционал равишда тақсимланади.

4-жадвал

Ўзбекистон темир йўллари корхонаси давр харажатлари таркиби [15]

Т/р	Кўрсаткичлар	2019 й.	2020 й.
1.	Корхона харажатлари умумий миқдорида давр харажатлари улуши (асосий ва молиявий фаолият бўйича, %)	20,2	21,2
2.	Жами давр харажатлари, %	100	100
3.	Жумладан:		
4.	Сотув харажатлари	0,05	0,05
5.	Маъмурий харажатлар	17,15	18,95
6.	Бошқа операцион харажатлар	82,80	81,0

Жами давр харажатларининг 80 %дан ортиғи уларнинг зиммасига тўғри келадиган бошқа операцион харажатларнинг катта қисмини қуйидагилар ташкил қилади: кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш харажатлари, бир марта тўланадиган мукофотлар, белгили муддат хизмат қилганлиги учун тўловлар, ходимларга тўланадиган моддий ёрдам, соғлиқни сақлаш объектлари, мактабгача болалар муассасалари, спорт ва маданият объектлари харажатлари, мулк солиғи ва экология солиғи шаклида бюджетга мажбурий тўловлар.

Молиявий фаолият бўйича харажатлар қаторига қуйидагилар киради:

➤ қисқа муддатли ва узоқ муддатли банк кредитларига хизмат кўрсатиш бўйича тўловлар;

➤ узоқ муддатли мулк ижараси бўйича фоиз тўловлари бўйича харажатлар;

➤ курслар орасида манфий фарқ ва хорижий валюта билан операциялар бўйича зарарлар;

➤ киритилган (қимматли қоғозлар, корхоналар ва б. га) маблағларни қайта баҳолашни ўтказиш бўйича зарарлар;

➤ ўз қимматли қоғозларини чиқариш ва тарқатиш билан боғлиқ харажатлар;

➤ молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар, жумладан, қимматли қоғозлар бўйича манфий дисконт[16].

Бозор иқтисодиётига кириб бориши билан корхона хўжалик фаолияти кредит муносабатларининг ривожланиши, ўз қимматли қоғозларини чиқариш ва тарқатиш, молиявий фаолиятнинг бошқа турлари ҳисобига фаоллашади. Мос равишда, асосий ва молиявий фаолият бўйича темир йўл компаниялари харажатлари умумий миқдорида молиявий фаолият бўйича харажатлар улуши ортади. Корхона молиявий

KORXONA IQTISODIYOTI VA KORXONANI BOSHQARISH

фаолияти бўйича харажатларнинг сифат таркиби ҳам ўзгаради: тўланган фоизлар бўйича хара-

жатлар ва молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар улуши ўсади.

5-жадвал

Молиявий фаолият бўйича Ўзбекистон харажатлар таркиби [15]

Т/р	Кўрсаткичлар	2019 й.	2020 й.
1.	Корхона харажатлар умумий миқдорида молиявий фаолият бўйича харажатлар улуши (асосий ва молиявий фаолият бўйича, %)	3,0	13,4
2.	Молиявий фаолият бўйича жами харажатлар, %	100,0	100,0
3.	Жумладан:		
4.	Тўланган фоизлар	0,1	4,8
5.	Валюта курслари ўртасидаги фарқ	98,8	64,4
6.	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар	1,1	30,8

Фавқулдда харажатлар таркибига хўжалик субъектларининг одатий фаолият доирасидан чиқадиган ва уларни олиш қутилмаган ҳодиса ёки операциялар натижасида вужудга келадиган харажатлар киритилади [13]. Харажатлар таркиби ҳақидаги қоидаларда белгилаб қўйилганки, у ёки бу модда фавқулдда харажатлар моддаси сифатида акс эттирилиши учун у куйидаги мезонларга жавоб бериши лозим:

- корхонанинг одатий хўжалик фаолияти учун хос эмас;
- бир неча йил давомида такрорланмаслиги лозим;

➤ бошқарув ходимлар қабул қиладиган қарорларга боғлиқ бўлмайди.

Иш турлари бўйича темир йўл компанияси асосий фаолияти харажатлари ташув бўйича харажатлар ва ёрдамчи фаолият бўйича харажатларга тақсимланади [14]. Бевосита юк ва йўловчилар ташиш билан боғлиқ харажатлар эксплуатация харажатлари деб аталади. Хўжаликлар бўйича уларнинг тузилмаси 6-жадвал маълумотлари билан тавсифланади.

Корхона жами эксплуатация харажатларининг ярмидан ортиғини икки хил хўжалик – локомотив ва вагон хўжаликлари бўйича харажатлар ташкил қилади.

6-жадвал

Ўзбекистон темир йўллари корхоналар бўйича харажатлари [15]

Т/р	Хўжалик номи	%
1.	Йўловчилар хўжалиги	6,5
2.	Контейнер ташувлари ва тижорат ишлари хўжалиги	2,6
3.	Ҳаракатланиш хўжалиги	6,8
4.	Локомотив хўжалиги	37,7
5.	Вагон хўжалиги	17,4
6.	Йўллар	15,8
7.	Энергия таъминоти	3,0
8.	Сигнализация ва алоқа	5,8
9.	Фуқаролик иншоотлари	7,4
10.	Ёқилғи хўжалиги	-
11.	Корхона бошқаруви ва қўл остидаги корхоналар	3,0
12.	Қолган хўжаликлар	-
Жами:		100

Харажатларнинг энг катта қисми локомотив хўжалигига тўғри келади – 37,7 % (6-жадвал). Локомотивлар ва вагонлардан самарали фойдаланишни кўзда тутадиган ташувлар жараёнини оқилона ташкил қилиш ташув таннари даражасини белгилаб берадиган асосий омиллардан бири саналади. Бажарилган ишлар ҳажмига қараб темир йўл компанияси харажатларини гуруҳлаш бунда тобора катта аҳамиятга эга бўлади.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, темир йўл корхонаси асосий фаолияти харажатлари бажариладиган ишлар ҳажмининг ўзгариши билан бир хилда ўзгар-

майди: айрим харажатлар иш ҳажмининг ўзгаришига пропорционал равишда ўзгаради; улар ўзгарувчан ёки иш ҳажмига боғлиқ харажатлар деб аталади. Бошқа харажатлар маълум бир давр давомида иш ҳажми ўзгарган ҳолларда ўзгармасдан доимий бўлиб қолаверади; улар шартли-доимий ёки иш ҳажмига боғлиқ бўлмаган харажатлар деб аталади. Ўзгарувчан харажатлар қаторига, масалан, поездларни ҳаракатлантириш учун ёқилғи ёки электр энергияси харажатлари киради, улар тонна-километр бруттода ташувлар ҳажмининг ўзгаришига пропорционал равишда ўзгаради.

Шартли-доимий харажатлар қаторига

йўлларнинг юқори тузилиши бўйича харажатлар, станция бўйича навбатчилар ва поезд диспетчерлари меҳнатига ҳақ тўлаш, барча маъмурий ва бошқа харажатлар киради. Темир йўл корхонасида ўзгарувчан харажатлар ташувлар бўйича харажатлар умумий миқдорининг 35-40%ини, шартли-доимий харажатлар эса 60-35%ни ташкил этади. Ўзгарувчан ва шартли-доимий харажатлар бундай нисбатида ташувлар ҳажмининг 10% ўзгаришида харажатлар фақат 3,5-4% ўсади, холос. Демак, бу ҳолатда фақат шартли-доимий харажатлар ҳисобига ташувлар таннари 6,0-6,5%га пасаяди.

1. Тез ўзгарувчан муҳитда рақобатбардошлик ва компаниянинг омон қолишига эришиш орқали харажатларни оптималлаштириш.

2. Корхонанинг барча ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолашга ёрдам берадиган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш учун захираларни аниқлаш, харажатларни оптималлаштириш соҳасида режаларни тайёрлаш ва оқилона бошқарув қарорларини қабул қилиш учун маълумот тўплаш.

3. Корхоналар фаолиятининг самарадорлиги учун ходимларнинг иштирокини ошириш.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар:

1. Бекимбетова Г. Анализ рисков в оценке эффективности инвестиционных проектов при внедрении инновационных процессов в производство. *Sci. Herit. No 47, vol. 47, no. 1, pp. 26–29, 2020, [Online]. Available: <http://jurnal.globalhealthsciencegroup.com/index.php/JPPP/article/download/83/65%0Ahttp://www.embase.com/search/results?subaction=viewrecord&from=export&id=L603546864%5Cnhttp://dx.doi.org/10.1155/2015/420723%0Ahttp://link.springer.com/10.1007/978-3-319-76>.*
2. Руденко И.В. Управление затратами: сущность, механизм, подходы, *Вестник Омского университета, Серия "Экономика", no. 2, pp. 114-118, 2010, doi: 10.4324/9780429489037-1.*
3. Gentry J.A., Moyer R.C., McGuigan J.R. and Kretlow W.J. *Contemporary Financial Management. // J. Finance, 1982, doi: 10.2307/2327859.*
4. Fuchs C. *The implications of new information and communication technologies for sustainability, Environ. Dev. Sustain., vol. 10, no. 3, pp. 291–309, 2008, doi: 10.1007/s10668-006-9065-0.*
5. Karlibaeva R. *Theory of finance and financing strategies, Int. J. Adv. Res., 2021, doi: 10.21474/ijar01/12480.*
6. Eweje J., Turner R. and Müller R. *Maximizing strategic value from megaprojects: The influence of information-feed on decision-making by the project manager, Int. J. Proj. Manag., vol. 30, no. 6, pp. 639-651, 2012, doi: 10.1016/j.ijproman.2012.01.004.*
7. Уланова Ж.Ю. *Формирование системы финансового контроллинга на предприятии, 2016.*
8. Бекимбетова Г.М. *Основной показатель эффективности инвестиционных проектов – расчет чистой текущей стоимости, vol. 3, no. 77, p. 6, 2021.*
9. Черников А.Ю. *The methodology of evaluation return of investments in the training, no. 6, pp. 330-333, 2013.*
10. McFerrin J.B. and Field K. *Corporation Finance, South. Econ. J., 1939, doi: 10.2307/3693898.*
11. Bekimbetova G. *General methods of analysis in decision-making and selection efficiency of investment projects, Bull. Sci. Pract., 2019, doi: 10.33619/2414-2948/40/36.*
12. Abwunza A.A., Peter T.K. and Muigua K. *Explaining the Effectiveness of Construction Arbitration: An Organizational Justice Perspective, J. Leg. Aff. Disput. Resolut. Eng. Constr., vol. 13, no. 3, p. 04521017, 2021, doi: 10.1061/(asce)la.1943-4170.0000479.*
13. Vishny R. and Zingales L. *Corporate finance. // Journal of Political Economy. 2017, doi: 10.1086/694643.*
14. Hertz D.B. *Risk Analysis in Capital Investment Need for New Concept, Harv. Bus. Rev., vol. 1979, no. September, 1979, [Online]. Available: <https://hbr.org/1979/09/risk-analysis-in-capital-investment>.*
15. *Ўзбекистон темир йўл корхонаси* ҳисоботлари асосида тайёрланди.
16. См. *Положение о составе по производству реализации продукции (работ, услуг) и о порядке формирования финансовых результатов, Т., 1999, с. 48-56.*